

Σὰν κατακλείδα θὰ ποῦμε ὅτι ὁ Σωκράτης τοῦ Θ. Κεσσδίη εἶναι ἓνα βιβλίο πὸ τὸ διαβάζει κανεῖς «ἀπνευστί», πὸ τὸ ξαναδιαβάζει καὶ θέλει νὰ τὸ διαβάσουν κι ἄλλοι γύρω του, διότι πιστεύουμε πὼς εἶναι ἓνα σπουδαῖο ὄργανο πνευματικῆς ἄσκησης καὶ ἐργασίας, πὸ θὰ ἦταν σφάλμα νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἐνδιαφέρει μόνο τοὺς ἱστορικοὺς τῆς φιλοσοφίας.

Γ. Τ. Κρητικός

Université Libre de Bruxelles, *Philosophies non chrétiennes et christianisme*, Éditions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles 1984.

Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ χριστιανισμὸς ἀποτελεῖ ἓνα οὐσιαστικὸ φαινόμενο τοῦ πολιτισμοῦ μας, τὸ «Ἐλεύθερο Πανεπιστήμιον τῶ Βρυξελλῶν» δημοσίευσε μιὰ σειρά ἄρθρων πάνω στὴ σχέση τῶν μὴ χριστιανικῶν φιλοσοφιῶν καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐρευνώντας παράλληλα τὸ πολιτισμικὸ πλαίσιο, τὸ ὁποῖο τὸν κατέστησε δυνατὸ ἢ στὸ ὁποῖο αὐτὸς ἀντιτάχθηκε.

Ὁ Λάμπρος Κουλουμπαρίτης ἐξετάζει τοὺς *Μετασχηματισμοὺς τοῦ Λόγου* ξεκινώντας ἀπὸ τὸν ἄρκετὰ ἀσαφὲς πρόλογο τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου γιὰ νὰ καταλήξει στὴ σημασία πὸ πῆρε ὁ ὅρος στὸν παραδοσιακὸ χριστιανισμό. Ἦδη στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα τὸν χρησιμοποιοῦσαν εὐρύτατα. Στὸν Ὅμηρο ὁ Λόγος σήμαινε κυρίως τὴν ἔκφραση τῆς σκέψης ἢ τὴ διήγηση κάποιων γεγονότων. Στὸν Ἡράκλειτο ἀποκτᾷ ἓνα πολυσημικὸ χαρακτήρα. χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσει τὴν ὁμιλία, τὸ λογικὸ ἢ τὴν ἰδέα τῆς ἁρμονίας καὶ τῆς συναγωγῆς τῶν ποικίλων καὶ ἀντιθέτων ὄντων. Ἀποτελεῖ τὸ «μέτρον» ὅλων τῶν πραγμάτων, πὸ καθιστᾷ δυνατὴ μιὰ καλύτερη γνώση τῆς κοσμικῆς τάξης καὶ ἐμφανίζεται ὡς Πῦρ καὶ Φύσις.

Στὸν Πλάτωνα Λόγος καὶ Νοῦς συμβαδίζουν. Στὸν *Φαῖδωνα*, διὰ μέσου τῆς κριτικῆς πὸ ἀσκεῖ ὁ Σωκράτης στὸ Νοῦ τοῦ Ἀναξαγόρα, ὁ «Λόγος» φορτίζεται μὲ τὴ σημασία τῆς «αἰτίας τοῦ εἶναι» ἐνὸς πράγματος· ταυτίζεται μὲ τὸ πράγμα «αὐτὸ καθ' αὐτὸ» ἢ μὲ τὸ «εἶδος» του (99b - 100e). Στὸν *Τίμαιο* ὁ Λόγος ἀποβαίνει ἓνα εἶδος μέτρου γιὰ τὸ δημιουργὸ ἢ τὸν ἄνθρωπο. Πραγματικὸ εἶναι λοιπὸν ὅ,τι συμφωνεῖ μὲ τὴν ἀλήθεια τοῦ λόγου, ἢ ὁποία βασίζεται στὴν ἀρχὴ τῆς ταυτότητας.

Ἀντίθετα μὲ τὸν Πλάτωνα πὸ πίστευε ὅτι μῦθος καὶ λόγος ἀλληλοσυμπληρώνονται, ὁ Ἀριστοτέλης, ἀποκλείοντας κάθε μυθικὴ προσέγγιση τοῦ θέματος, διαμορφώνει ὀριστικὰ τὴν ἔννοια τοῦ λόγου, πὸ ἀποβαίνει ἐδῶ διάταξη οὐσίας, ὑποκαθιστώντας τὸ «εἶδος» καὶ τὴ «μορφή». Ἔτσι, ὁ πλατωνικὸς λόγος μεταμορφώνεται σύμφωνα μὲ τὴ νέα προοπτικὴ τοῦ ὕλο-

μορφισμού, ενώ ο ἀριστοτελικός καταλήγει με τὴ σειρά του, μετὰ ἀπὸ μιὰ ἀναδιάταξη, στὸ λόγο τῶν Στωϊκῶν, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ μιὰ ἐνοποιὸ αἰτία, ἐνεργὸ καὶ δημιουργικὴ, ποὺ ταυτίζεται μετὰ τὸ Θεὸ καὶ διαχέεται μέσα στὸν κόσμος γιὰ νὰ τὸν ὀργανώσει (σπερματικὸς λόγος). Ἐπὶ πλέον ἐνυπάρχει στὴ Φύση, τὸ Πεπρωμένο ἢ τὴν Πρόνοια παίρνοντας τὴ σημασία τοῦ «λογικοῦ» καὶ τοῦ «λογισμού» ποὺ ἀπαιτεῖ κάθε τέχνη.

Μετὰ τὸ Ζήνωνα ὁ ἐλληνικὸς Λόγος ταυτίζεται μετὰ τὸν ὀρθολογισμό, ἐνῶ ἡ σύνθεση ἀνάμεσα στὸν πλατωνισμό καὶ τὸ στωϊκισμό συντελεῖται μετὰ μιὰ σειρά ἀπὸ στοχαστὲς ὅπως ὁ Ἀντίοχος ἀπὸ τὸν Ἀσκάλωνα καὶ οἱ μαθητὲς του, ὁ Σενέκας, ὁ Πλούταρχος, ὁ Φίλων ὁ Ἀλεξανδρεὺς. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς θεωρεῖ τὸ Λόγο σὰν μιὰ ἀρχετυπικὴ πραγματικότητα, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση τῆς διάταξης τόσο τοῦ αἰσθητοῦ ὅσο καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου. Μετὰ τὸ Φίλωνα ὁ Λόγος (Ὁμιλία) τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης προσεγγίζει τὸ «Λογικὸ» τῶν Ἑλλήνων γιὰ νὰ δώσει μιὰ νέα διάσταση στὴν ἰουδαϊκὴ παράδοση, μετασχηματίζοντας ἐν μέρει τὸ Λόγο - ὁμιλία σὲ Λόγο - ἀρχέτυπο. Ἡ συνάντηση αὐτὴ ἐλληνισμού καὶ ἰουδαϊσμοῦ ἐγίνε πραγματικότητα μετὰ τὸ Χριστιανισμό ποὺ κατόρθωσε νὰ ἀφομοιώσει μέσα στὴν πρακτικὴ του τὰ δυὸ ρεύματα σκέψης.

Στὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἡ δημιουργικὴ πράξη τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ φανέρωσή της στὸν ἄνθρωπο (Μωϋσῆ) συμπληρώνονται μετὰ τὸ Λόγο. Ὁ Θεὸς «λέγει» καὶ κάτι γεννιέται· ὅταν δημιουργεῖ τὸν ἄνθρωπο μετὰ τὸ Λόγο, τοῦ παρουσιάζει τὰ πράγματα ποὺ τὸν περιβάλλουν γιὰ νὰ τὰ ὀνομάσει. Οἱ «γιοὶ τῶν ἀνθρώπων» ὅμως προσπάθησαν νὰ διατηρήσουν αὐτὴ τὴ μοναδικὴ γλῶσσα χτίζοντας τὸν πύργο τῆς Βαβέλ, γιὰ νὰ μὴ διασκορπιστοῦν ποτέ· ὕψωσαν ἔτσι τὸ σύμβολο τῆς ἀπόλυτης ἐνότητας (ποὺ ἀρμόζει μόνο στὸ θεῖο) καὶ τῆς γλωσσικῆς σύγχυσης ποὺ δημιουργήθηκε μετὰ τὴ θεϊκὴ παρέμβαση γιὰ νὰ ἀναχαιτιστεῖ αὐτὴ ἡ ὑπερβολικὴ ἀνθρώπινη ἀξίωση. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ἐκείνη καὶ ἐξῆς ὁ Θεός, ἀπομακρυσμένος ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, δὲν ἐπικοινωνεῖ πιά μαζί τους παρὰ μόνο μετὰ μεσάζοντες (τὸν Μωϋσῆ, τοὺς ἀγγέλους, τοὺς προφῆτες καὶ ἀργότερα τοὺς Μεσσίες), ἐνῶ ἡ ἀπουσία Του δὲν μπορεῖ ποτέ νὰ συμπληρωθεῖ μετὰ τὸ Λόγο, ποὺ παραμένει πάντα μόνο ἓνα σῆμα, μιὰ ἀντανάκλαση ἢ ἓνα σύμβολο τῆς θεϊκῆς παρουσίας.

Ὁ Φίλων ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἀρνούμενος νὰ δεχτεῖ μιὰ παρόμοια σημασία τοῦ Λόγου, τὸν θεωρεῖ κάτι συγχρόνως θεῖο καὶ ἐνδιάμεσο ἀνάμεσα σ' αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει καὶ στὰ πράγματα. Εἶναι «Ὁμιλία», «Εἰκόνα», «Σκιά» ἢ «Σφραγίδα τοῦ Θεοῦ», κάτι ἐξωτερικὸ καὶ ταυτόχρονα ταυτόσημο μ' Αὐτόν. Ὁ Ἀλεξανδρινὸς φιλόσοφος ἂν καὶ μονοθεϊστής, προτείνει γιὰ τὴ σύσταση τοῦ θεοῦ μιὰ σύνθετη καὶ πολυνυμικὴ ἐξήγηση (Λόγος, Σοφία, Θεός, Κύριος, κλπ.) ποὺ ὀφείλεται στὴν ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου νὰ τὸ συλλάβει. Ὁ νοητὸς κόσμος εἶναι ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, ἀκριβῶς ὅπως μιὰ πνευματικὴ

πολιτεία αποτελεί τὸ λογισμό τοῦ δημιουργοῦ της. Διὰ μέσου αὐτοῦ τὸ θεῖο γίνεται ἐνέργεια καὶ πραγματοποιεῖται ἡ μεταβολὴ τοῦ ἀτάκτου σὲ κάτι ποὺ ἔχει τάξη, ποιότητα, ζωὴ, ὁμοιογένεια, ταυτότητα, συμφωνία. Ἔτσι ὁ Λόγος παρουσιάζεται σὰν ἓνα εἶδος ὑπερβατικοῦ Νοῦ καὶ συγχρόνως σὰν μιὰ Πρόνοια ποὺ ἐνεργεῖ μέσα στὸν κόσμο (σπερματικοὶ λόγοι), σὰν εἰκόνα καὶ ἰδέα ἰδεῶν. Ἀποτελεῖ τὸ μέσο μὲ τὸ ὁποῖο τὸ θεῖο προσφέρεται στὴν ἀνθρώπινη γνώση, τὸ ὄργανο τῆς κοσμικῆς δημιουργίας, τὸ ἀρχέτυπο ὅλων τῶν πραγμάτων.

Ὑφιστάμενη συνεχῶς νέους μετασχηματισμοὺς διὰ μέσου μιᾶς ὁλοῦν ἀκριβέστερης σύνθεσης τοῦ ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἡ ἐννοια τοῦ Λόγου κατὰ τοὺς δυὸ πρώτους αἰῶνες τοῦ χριστιανισμοῦ προσωποποιεῖται στὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ, ποὺ δὲν εἶναι πιά μόνο ἓνας ἀγγελιοφόρος τοῦ Θεοῦ, τὸ φερέφωνό του, ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς ποὺ ἐγίνε ἀνθρώπος καὶ συγχρόνως ὁ Λόγος Του. Γεφυρώνει ἔτσι τὸ χάσμα ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ ἀνάμεσα στὸ Θεὸ καὶ τὸν ἀνθρώπο μετὰ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ πύργου τῆς Βαβέλ. Ὁ «Λόγος» στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Παύλου καθὼς καὶ στὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Ἰωάννη, μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ τόσο σὰν ὁμιλία ὅσο καὶ σὰν λογικό. Ὁ Χριστιανισμὸς προσπαθώντας ἔτσι νὰ ἀπομυθοποιήσῃ τις γενεαλογικὲς (Πατὴρ - Υἱός) καὶ τεχνικὲς (μοντέλο - εἰκόνα) σχέσεις μὲ τὴν ἐνσάρκωση τοῦ Υἱοῦ καὶ τὴν πραγμάτωση τῆς εἰκόνας, ὀρθολογικοποιεῖ αὐτὸ ποὺ ἦταν ἀκόμα μυθικὸ στὸν Πλάτωνα καὶ τὸ Φίλωνα, μετασχηματίζει δηλαδὴ ὅ,τι ἀνῆκε γι' αὐτοὺς στὴν περιοχὴ τῆς μυθικῆς γνώσης σὲ ἀντικείμενο ἀνθρώπινης σύλληψης, γεγονὸς ποὺ προκάλεσε ἀργότερα ἀνυπέρβλητα θεολογικὰ προβλήματα. Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τῶν χριστολογικῶν ἐριδῶν (κατὰ τὸν 6ο αἰῶνα), παρατηρεῖται στὸ ἔργο τοῦ ψευδο-Διονύσιου μιὰ ἐπιστροφή σὲ δυὸ ἀρχαῖες ἀλλὰ κατὰ πολὺ ἀνανεωμένες, χάρις στὸ νεοπλατωνισμό, προβληματικὲς: τὸ συμβολισμό καὶ τὶς θεϊκὲς προσωνυμίες.

Ὁ Ἰουστίνος ἀποδίδει στὸ θεῖο μιὰ πολυνυμία ποὺ ἀποτελεῖ σύνθεση τῶν φιλώνειων καὶ τῶν στωϊκῶν ἰδεῶν. Τὸ ἀποκαλεῖ Δόξα Κυρίου, Υἱό, Σοφία, Ἀγγέλο, Θεό, Κύριο καὶ Λόγο, Δημιουργό, κλπ., προσδιορίζοντας ὅτι αὐτὰ δὲν εἶναι ὀνομασίες ἀλλὰ χαρακτηρισμοὶ ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὰ ἔργα Του. Ὁ Τατιανός, ξεκινώντας ἀπὸ τὶς θεωρίες αὐτὲς τοῦ Ἰουστίνου, προσθέτει στὸ Λόγο τοῦ Ἰωάννη τὴν ιδιότητα τῆς λογικῆς δύναμης καθὼς κι ἐκείνη τῆς ὑπόστασης. Πάντως καὶ στοὺς δύο ὁ Λόγος σημαίνει συγχρόνως τὴν ὁμιλία καὶ τὴ λογική. Τὴν ἴδια διαφορούμενη σημασία διατηρεῖ καὶ στὰ κείμενα τοῦ Ἀθηναγόρα, ὅπου ὁ Υἱὸς εἶναι ὁ Λόγος τοῦ Πατρὸς «ἐν ἰδέᾳ καὶ ἐνεργείᾳ» ἢ τοῦ Θεόφιλου, ὅπου ὁ Λόγος διακρίνεται σὲ προφορικό καὶ ἐνδιάθετο. Κατὰ τὸν Ὠριγένη ὁ Λόγος εἶναι συγχρόνως ἡ ἀρχετυπικὴ εἰκόνα τοῦ Πατρὸς καὶ ὁ μεσάζων ἀνάμεσα σ' Ἐκεῖνον καὶ τὰ πνευματικὰ Του δημιουργήματα (Λογικοί).

Ὁ μετασχηματισμὸς τοῦ Λόγου σὲ Ρῆμα ἀποτελεῖ λοιπὸν τὴ θεαματικότερη ἔκφραση τῆς μεταφυσικῆς θεμελίωσης τοῦ χριστιανισμοῦ πάνω στὴν παράδοση τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὁ ὁποῖος συνιστᾷ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα στάδια τῶν διαδοχικῶν μεταλλαγῶν του.

Ὁ Jean Hadot ἐρευνᾷ τὴ σχέση *Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ* γιὰ νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ σκέψη, ὄχι ἐπιφανειακὰ —στὸ ἐπίπεδο τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας— ἀλλὰ σὲ βάθος, σχεδὸν ἀδιόρατα, στοὺς κόλπους τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὅπου συντελέστηκε μιὰ παράξενη ὥσμωση ἀνάμεσα στοὺς Ἑλληνες καὶ τοὺς «βαρβάρους». Ἔτσι ἡ γέννηση τοῦ χριστιανισμοῦ προετοιμάστηκε ἐπὶ πολὺ καιρὸ ἀπὸ τὴ γόνιμη ἔνωση ἑλληνισμοῦ καὶ ἰουδαϊσμοῦ.

Ἀκολουθεῖ τὸ ἄρθρο τοῦ Jean Perin: *Ἀλληγορία καὶ αὐτο-ερμηνευτική*, ὅπου ὑποστηρίζεται ἡ ἄποψη πὼς τὸ βιβλικὸ κείμενο περικλείει ἐν ἑαυτῷ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐρμηνείας τῶν ἀλληγορικῶν του χωρίων· γι' αὐτὸ πρέπει νὰ ἐμπιστευθοῦμε στὴν ἴδια τὴν Ἀγία Γραφὴ τὴ φροντίδα τῆς ἐξήγησής της, θεωρώντας τὴν σὰν τὸν κύριο ἐρμηνευτὴ τῶν μηνυμάτων της.

Ὁ Hervé Savon ἐντοπίζει τὴν ἐρευνά του στὴ *Φυσικὴ τῶν φιλοσόφων καὶ κοσμολογία τῆς Γένεσης στὸν Βασίλειο τῆς Καισαρείας καὶ τὸν Ἀμβρόσιο τοῦ Μιλάνου*, ὁ H. D. Saffrey στὴν *Ἀφοσίωση τοῦ Πρόκλου στὸν ἥλιο*, ὁ Jean Trouillard στὴν *Προκλιανὴ μετενσωμάτωση καὶ τὴν ἐριγενιανὴ ἐσχατολογία*, ὅπου παρατηρεῖ ὅτι τόσο γιὰ τὸν Πρόκλο ὅσο καὶ γιὰ τὸν Ἰωάννη Σκῶτο, ὁ ἄνθρωπος διαχωρίζεται ταυτόχρονα σὲ πολλὰ ἐπίπεδα. Ὁ καθένας μας εἶναι συγχρόνως μυστικιστής, θεωρητικὸς ὀρθολογιστής καὶ αἰσθητικο-ὀρθολογικὸ ὄν, πού μάχεται μέσα στὸ γίγνεσθαι γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ στὴν πράξη καὶ τὴ συνείδηση, ὅσο τοῦ εἶναι δυνατόν, τὸ σπέρμα τῆς σοφίας πού ἐνυπάρχει στὴν ψυχὴ του. Παρὰ τὶς ὁμοιότητες ὅμως τῆς σκέψης τῶν δυὸ στοχαστῶν, παρατηρεῖται καὶ μιὰ σημαντικὴ διαφορὰ ἀνάμεσά τους ὅσον ἀφορᾷ στὸ θέμα τῶν ἀνθρώπινων δυνατοτήτων. Ὁ Ἐριγένης πιστεύει ὅτι ὁ ἄνθρωπος προετοιμάζει μέσα στὸ χρόνο τὴν αἰωνιότητα, περιμένοντας τὴ στιγμή πού ἡ πράξη του θὰ γίνῃ θέαση. Ὁ Πρόκλος, ἀντίθετα, ἀρκεῖται στὴν πίστη ὅτι ἡ θεία «μονή» διαχεόμενη στὸ χρόνο ἐπαναποστέλλει στὸν ἄνθρωπο τὴ διαρκῶς ἀνανεούμενη συνείδηση τῆς παρουσίας του. Ἔτσι ἡ προκλιανὴ ἐσχατολογία μετασχηματίζεται σὲ χρονικὴ προτεραιότητα, ἐνῶ ἐκείνη τοῦ Ἐριγένη ἀνακαλύπτει τὴ σημασία τῆς ἱστορίας στὴν τελικὴ τῆς πλήρωση.

Ἡ Anne-Marie Roviello ἐκθέτει τὶς ἀπόψεις της πάνω στὸν *Kant καὶ τὸ Χριστιανισμό*, ὑποστηρίζοντας ὅτι οἱ καντιανὲς θεωρίες ἀποτελοῦν τὴ βάση τῆς καταδίκης κάθε δογματικῆς πίστεως πού θὰ ἤθελε νὰ ἐπιβάλλῃ τὴν «παγκοσμιότητά» της χρησιμοποιώντας ἐξωτερικὸ καταναγκασμό. Ἡ μόνη

ἀληθινὰ παγκόσμια θρησκεία εἶναι λοιπὸν ἐσωτερική, βασίζεται στὴν ἐλευθερία τῆς συνείδησης καὶ δέχεται στοὺς κόλπους τῆς ὅλους «ὅσους σκέπτονται σωστά».

Ὁ Robert Vander Gucht παρουσιάζει τὸ ἄρθρο του: *Ὁ νεαρὸς Marx ἔναντι τῆς θρησκείας καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Μία ἄποψη πάνω στὴν ἐξέλιξη τῆς σκέψης του ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 1844*. Ἐδῶ ἡ κριτικὴ τῆς θρησκείας ποὺ ἀποκαλύπτει τὴν ἀπάτη τῆς θρησκευτικῆς ψευδαίσθησης, θεωρεῖται μὴ ἀπλὴ εἰσαγωγή στὴν κοινωνικὴ κριτικὴ. Στὰ νεανικὰ κείμενα τοῦ Marx αὐτὸ ποὺ κρίνεται οὐσιαστικὰ δὲν εἶναι ὁ οὐρανός, ἀλλὰ ἡ γῆ. Ἀκολουθοῦν οἱ μελέτες τοῦ Michel Grodent: *Πέρα ἀπὸ τὸ Χριστιανισμὸ καὶ τὸν Παγανισμό*, βασιζόμενη στὸ *Δωδεκάλογο τοῦ Γύφτου* τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, καὶ τοῦ Jacques Dewitte: *Ὁ Χριστιανισμὸς σὰν συνείδηση τοῦ πεπερασμένου*. Ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας τοῦ Leszek Kolakowski, ὅπου ὑποστηρίζεται ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Kolakowski ἐπανερμηνεύει φιλοσοφικὰ τὴν κληρονομία τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ τὴν εἰσαγωγή τῆς ιδέας τοῦ ἀνεκπλήρωτου καὶ τῆς ἀβεβαιότητος τοῦ ἀνθρώπου, ἔχοντας σὰ στόχο του νὰ κρατήσῃ ἀνοιχτὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἔρευνας καὶ τῆς κριτικῆς καὶ ὄχι νὰ πολεμήσῃ τὰ δόγματα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας.

Ἡ συλλογὴ τελειώνει μὲ πρακτικά, ὅπου παρουσιάζονται τὰ ἀκόλουθα βιβλία: F. Jacques, *Différence et subjectivité*, Paris, Aubier, 1982· *Justifications de l'éthique*, Éditions de l'Université de Bruxelles, 1984· J. Taminiaux, *Recoupements*, Éd. Ousia, Bruxelles 1982· M. Laqueux, *Le marxisme des années soixante*, (Québec), Hurtubise 1982, καθὼς καὶ μὲ ἓνα χρονικὸ τοῦ ἰνστιτούτου φιλοσοφίας καὶ ἠθικῶν ἐπιστημῶν (1983).

Ὅπως ἐγίνε φανερό, τὸ ἔργο ποὺ παρουσιάστηκε περικλείει μὴ μεγάλη ποικιλία ἀπόψεων καὶ προοπτικῶν, ποὺ εἶναι ὅλες ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσες καὶ σωστὰ συγκροτημένες, ἀποτελώντας ἔτσι μὴ σημαντικὴ συμβολὴ στὴν ἔρευνα ἐνὸς τόσο καίριου ὅσο καὶ ἐκτεταμένου θέματος ποὺ ἀπασχόλησε καὶ ἀπασχολεῖ πάντα τὴν ἀνθρωπότητα.

Ἀθῆναι

Εὐαγγελία Μαραγγιανοῦ